חפצי הזכוכית מהתקופות העבאסית והממלוכית מרמלה

יעל גורין־רוזן

ממצא הזכוכית מהחפירה ברמלה (ר׳ ראוכברגר ובושנינו, כרך זה) מפתיע מאוד, ובו פריטים מיוחדים. מתוך כ־30 שברים שנמצאו זוהו 20, חמישה מהם מוצגים כאן: שניים מהתקופה העבאסית ושלושה מהתקופה הממלוכית.[1] נוסף לכלים אלה, נמצאו גם כמה שברי כלים וחפצים (לא צוירו) המאפיינים מכלולים מן המאה הח׳ לסה״נ, שהחלו להופיע בתקופה האומיית והמשיכו גם בתקופה העבאסית; ייתכן שהם מעידים על פעילות קדומה במקום, במחצית הראשונה של המאה הח׳ לסה״נ. שלושה כלים קדומים נמצאו יחד (לוקוס 107, סל 1056): שפת כוס/קערה מעוגלת ומעובה, עשויה מזכוכית בגוון כחלחל־ירקרק, הדומה לכוס שנמצאה במכלול אומיי בבית שאן (Hadad 2005: Fig. 1:14, 23–26); שבר בסיס של נר־כלילה קוני, חלול, קטום בקצהו, מטיפוס שהיה נפוץ מאוד בתקופה הביזנטית והמשיך גם בתקופה האומיית; ושבר קטן מקצהו של חפץ מיוחד, דמוי פרסה, עשוי מזכוכית בגוון ירקרק־כחלחל — איכות הזכוכית הירודה יכולה להצביע על מקורו בתעשיית הזכוכית המקומית. חפצים דמויי פרסה נמצאו עד כה רק ברמלה, למשל סמוך למסגד הלבן (Gorin-Rosen 2010:254, Pl. 10.11:9, ור׳ שם דיון והפניות; הדוגמות השלמות מצויות באוספים, למשל באוסף דובקין במוזיאון ישראל ושלושה במוזיאון קורנינג), ושברים נוספים שנמצאו לאחרונה ברמלה, רחוב עמוס (גורין־רוזן תשע״ב: איור 1:5). הכלים יוצגו להלן על פי סדר כרונולוגי־טיפולוגי, תחילה יוצג הטיפוס, ולאחריו — תיאור הכלי.

התקופה העבאסית

כלים מס׳ 1 ו־2 מייצגים את הכלים הקדומים במכלול; הם מתוארכים למאות הח׳–הט׳ לסה״נ (כל התאריכים במאמר זה הם לסה״נ).

כוס/קערה עמוקה מעוטרת בדפוס בצלעות מסובבות (איור 1:1).— הכלי מעוטר בדגם צלעות מסובבות, כ־1.8 ס״מ מתחת לשפה. על אף גודלו של השבר אפשר להניח על סמך הדגם ששרד שזהו דפוס אחיד של צלעות רחבות, מרווחות, הבולטות חוצה. על סמך טיב הזכוכית ואופן עיבוד הכלי, אפשר לשייכו לשלב קדום במכלול. צורת הכלי גליל עמוק, שאפשר להגדירו כוס או קערה. טיפוס זה החל להופיע למן התקופה האומיית, מעוטר במגוון טכניקות. כלים מטיפוס זה, ובהם גם כוס המעוטרת בדומה מאוד לכלי הנדון, נמצאו בבית שאן במכלולים המתוארכים לתקופות העבאסית–הפאטימית (Hadad 2005:36–37, Pl. 30:589). ארבע קערות מסוג זה, אחת מעוטרת בצילוע אנכי ושלוש שלהן צלעות אלכסוניות, נמצאו בפוסטאט שבמצרים, במכלולים המתוארכים למאות הח׳–הט׳. לקערות פס רחב (2.5–3.5 ס״מ) מתחת לשפה המסתיים ברכסים אופקיים, שם מתחיל הצילוע. קוטר השפות 11–16 ס״מ, ובסיסן שטוח ומעובה (Scanlon and Pinder-Wilson 2001:69–71, Fig. 35:a–d, Pls. 35b, 35d, ור׳ שם הפניות נוספות).

אפשרות נוספת היא שזהו כלי בעל רגל גבוהה, דוגמת גביע יין גדול, שהקערית שלו מעוטרת בצילוע אלכסוני מתחת לשפה, כמו הגביע במוזיאון בנאקי, אתונה, שתוארך לתקופה האסלאמית הקדומה (Clairmont 1977:63, No. 201, Pl. 13:201); רגל הגביע עשויה מחוליות, בדומה לרגלי נרות הכלילה המוכרים בארץ בשלהי התקופה הביזנטית ובתקופה האומיית).

1. לוקוס 120, סל 1074. שבר קטן של שפה ודופן. זכוכית חסרת צבע שלה תת־גוון ירקרק־כחלחל, מכוסה בבליה כסופה וספגונית. הזכוכית מלאה בבועיות. שפה זקופה מעוגלת באש. הדופן מעוטרת בדפוס בדגם צלעות אלכסוני שמעליו יש רכס אופקי רדוד. קוטר השפה: כ־14 ס״מ.

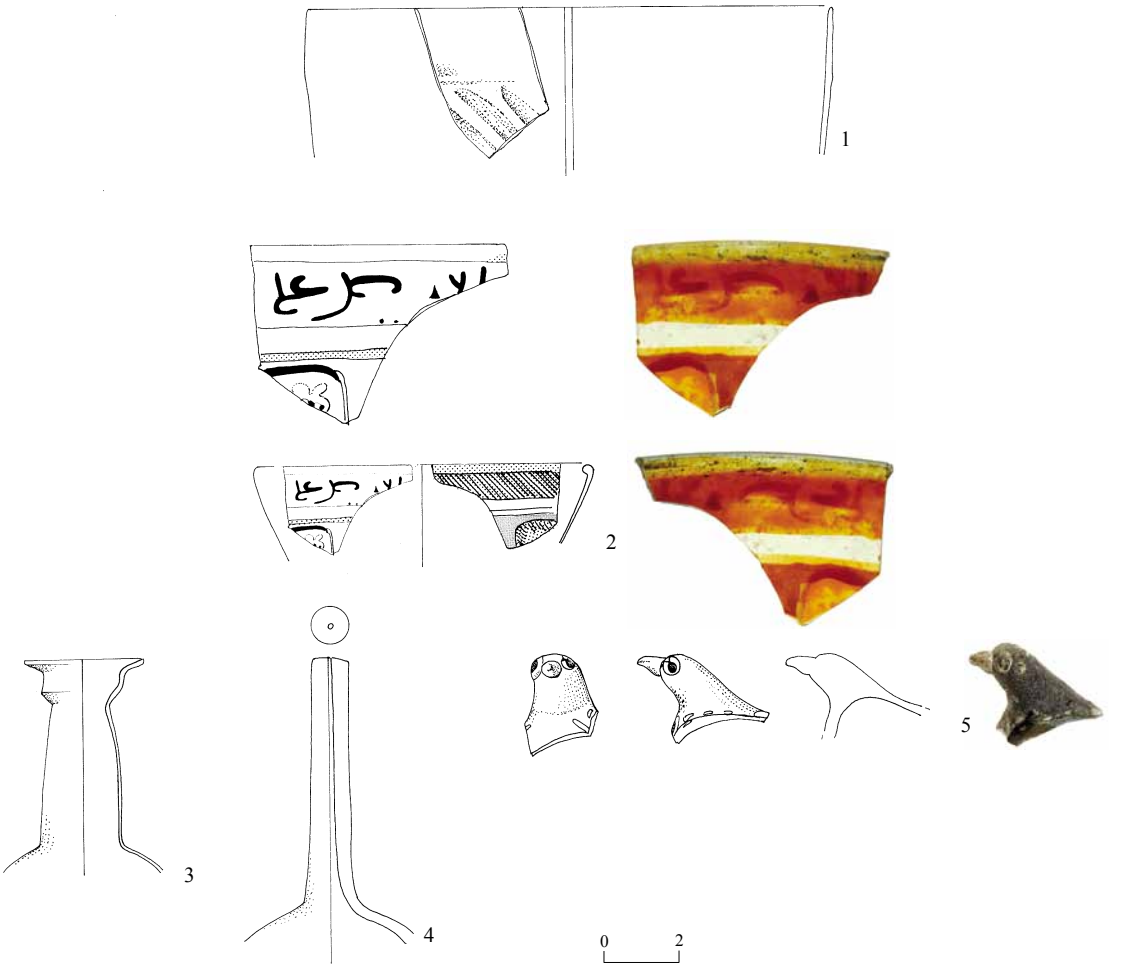

איור 1. חפצי הזכוכית מהתקופות העבאסית (1, 2) והממלוכית (3–5).

כלי מעוטר בבוהק (איור 1:2).— מהכלי נשתמר שבר קטן מאוד, אך די בו כדי לזהות את הטיפוס ואת טכניקת העיטור המיוחדת בצבעי בוהק. טכניקת עיטור זו הופיעה בתקופה האומיית, והמשיכה לשמש לאורך כל התקופה האסלאמית הקדומה (לדיון בטכניקה, בשורשיה ובתפוצתה ר׳ ברוש 2001:367; Kröger 1995:114–115; Carboni 2001:51–53; Shindo 2005). נראה שזוהי קערה קטנה, שלה דופן משופעת חוצה ושפה נוטה פנימה, מעובה מעט, המעוטרת משני צדיה בכמה גוונים. מתחת לשפה אפריז מעוטר בכתובת כופית, ומתחת לו — אפריז בדגם שאינו ברור; העיטור הדו־צדי, והשימוש בצבעים על בסיס מתכתי, יצרו כלי מיוחד מאוד. גביע מעוטר בבוהק בגוני חום–אדום ועליו כתובת כופית מתחת לשפה מצוי באוסף דובקין במוזיאון ישראל; הוא תוארך למאות הט׳–הי׳ (ברוש 2001:368, מס׳ 528).

שברי כלים מעוטרים בבוהק נמצאו בחפירות אחדות ברמלה, רובם טרם פורסמו.[2] קבוצה של חמישה כלים נמצאה ב׳חדר המקומר׳, כ־50 מ׳ מדרום למסגד הלבן, במכלול שתוארך למאות הח׳–הט׳ (גורין־רוזן תשס״ח:49, לוח צבע 6:1). כלי נוסף נמצא ברחוב מרקוס, במכלול שתוארך למאה הח׳ או למחצית הראשונה של המאה הט׳ (Pollak 2007:111, Fig. 6:33). בסיס של כלי מעוטר בכוכב בעל שמונה קרניים שביניהן נקודות נמצא בקיסריה שכבה VII, המתוארכת מ־750 עד סוף המאה הט׳ (Pollak 2003:166–167, Fig. 3:37). כוס שלמה, שבסיסה מעוטר באופן דומה ודופנה מעוטרת בדגם צמחי שמשולבים

בו בעלי חיים, נמצאה בחורבת מגדל, צור נתן, ותוארכה למחצית השנייה של המאה הח׳ (לרר יעקובסון תשנ״ד, ור׳ שם הפניות נוספות). כלים מעוטרים בבוהק נמצאו גם בטבריה שכבות II–IV, המתוארכות לתקופות העבאסית–הפאטימית (Lester 2004:207–208, Fig. 7.15:181), לאחד מהם שפה מעוגלת ומעובה בדומה לכלי הנדון.

צורת הכלי מרמלה אופיינית לכוסות/קערות קדומות שעוטרו בבוהק. יש קווי דמיון בין הכלי מרמלה לקערה שלמה שנמצאה בפוסטאט: זווית הנטייה של השפה והעיבוי בקצה; אפריז הכתובת מתחת לשפה, התחום בפסים אופקיים בקצה השפה ומתחת לכתובת; וכן רצועת העיטור מתחת לכתובת (Scanlon and Pinder-Wilson 2001:109–111, Fig. 45a, Color Pl. 3, ור׳ שם דיון נרחב והפניות). הכלי מפוסטאט תוארך על סמך הכתובת וסגנון העיטור לשנים 750–800. הכוס/קערה מרמלה נמצאה בתוך רצפת טיח, שבפירוקה ובתשתיתה נמצאו כלי חרס מהתקופה העבאסית (ר׳ ראוכברגר ובושנינו, כרך זה). על אותה רצפה נמצא גם בקבוק מזכוכית בגוון כחלחל־ירקרק, המעוטר בקצה השפה ובצוואר בחוטים בולטים בגוון חום־סגלגל (לא צויר); הוא מתוארך לתקופה האומיית (לוקוס 114, סל 1078). בקבוקים מעוטרים בחוטים דומים אופייניים מאוד לשלהי התקופה הביזנטית ולתקופה האומיית. בקבוק דומה נמצא בבית שאן במכלול אומיי (Hadad 2005: Fig. 13:242). חשיבותו של בקבוק זה, ששייך למסורת האומיית, היא בחיזוק לתיארוך מוקדם בתוך השכבה העבאסית.

2. לוקוס 114, סל 1060. שבר קטן של שפה ודופן. הכלי בגוון כחלחל־ירקרק בהיר והעיטור בצבעי בוהק בכמה גוונים. השפה נוטה פנימה ומעוגלת באש. הדופן דקה, נוטה חוצה. תיאור העיטור: בחלק הפנימי נצבעו שני פסים רחבים בצבע בסיס צהוב. פס אחד מהשפה ומטה כ־1 ס״מ, אחריו פס ללא צבע ומתחת לו פס רחב נוסף בצהוב. על הפס העליון הוספה שכבה עבה בגוון חום שהחלה מתחת לשפה כך שנוצר פס צהוב דק ומתחת לו פס חום רחב מאוד. על רצועה זו מבחוץ הוספה כתובת בגוון חום (הנראית היטב על הרקע החום־צהבהב מהדופן הפנימית). מהכתובת שרדו כמה אותיות וסימני פיסוק. הפס התחתון שבמקור נצבע בצהוב נצבע בחלקו הפנימי בשכבה נוספת של צבע בוהק מתכתי. באותו אזור צוירו בחלק החיצון תוספות של קו מתאר בחום ודגם דמוי פרח, שאינו ברור. קוטר השפה: 9 ס״מ.

התקופה הממלוכית

בחפירות ברמלה נחשפו כמה מכלולים, ובהם ממצאי זכוכית מן התקופה הממלוכית, שניים פורסמו (Gorin-Rosen 2009; 2010:256; ר׳ באחרון סקירה של מכלולים ממלוכיים מרחבי הארץ והפניות). הכלים שנמצאו בחפירה זו מעטים, אך הם חלק מהמגוון המוכר מאתרים אחרים בארץ ובאגן המזרחי של הים התיכון.

בקבוק שלו שפת משפך קצרה וקפל פתוח מתחת לשפה (איור 1:3).— טיפוס זה של שפה החל להופיע בתקופה האסלאמית המאוחרת, כנראה במאה הי״א, והמשיך עד התקופה הממלוכית. רוב הבקבוקים מטיפוס זה עשויים מזכוכית חסרת צבע באיכות נמוכה, ועיבודם מרושל. הבקבוקים יוצרו בבתי מלאכה מקומיים במשך תקופה ארוכה, ועל כן ההבדלים ביניהם דקים, וניכרים באופן עיצוב השפה ובאורך הצוואר. בקבוקים מסוג זה נמצאו בחפירות אחרות ברמלה (Gorin-Rosen and Katsnelson 2005:110, Fig. 3:32–33; Jackson-Tal 2008:175, Fig. 6.117:2, ור׳ שם הפניות נוספות). בקבוק דומה נמצא בצרפנד אל־ח׳ארב, נס ציונה (גורין־רוזן תשס״ד:62, איור 1:8, ור׳ שם הפניות נוספות לבקבוקים המתוארכים למאות הי״ב–הי״ד). בבית שאן נמצאו בקבוקים כאלה במכלולים המתוארכים לתקופות העבאסית–הפאטימית והאיובית–הממלוכית (Hadad 2005:40, 60, Pls. 38:783; 51:1061–1062). הבקבוק הנדון נמצא בלוקוס שבו רוב הממצא תוארך לתקופה העבאסית. למרות זאת, הוא שויך לקבוצה המאוחרת של הכלים, שכן רוב הבקבוקים מטיפוס זה החלו להופיע רק בתקופה הפאטימית ונפוצו מאוד מאוחר יותר.

3. לוקוס 148, סל 1119. בקבוק. שפה, צוואר והתחלת כתף. זכוכית חסרת צבע מכוסה בליה שחורה, חומה וכסופה. שפה נוטה חוצה מעוגלת באש, קפל פתוח בין השפה לצוואר. הצוואר רחב, לא אחיד, והכתף מעוגלת. הדופן דקה למדי. הכלי עשוי ברישול רב, לא אחיד בצורתו. קוטר השפה: 3.2 ס״מ.

טפטפן (Omom/Qumqum) (איור 1:4).— כלי זה מתאפיין בצוואר ארוך וצר, המסתיים בפתח קטן מאוד. דופן הצוואר עבה ביחס לעובי הזכוכית בחלקים אחרים של הכלי, והשפה חתוכה, אינה

מעובדת או מעוגלת באש; בשל הדופן העבה, הצוואר צר מאוד ומשמש טפטפן. הגוף לרוב כדורי או עדשתי פחוס; כלים אלה שימשו ככל הנראה להזלפת מים מבושמים, למשל מי ורדים. הם היו נפוצים מאוד בתקופות האיובית והממלוכית (Carboni 2001:150–151, Cat. 37a, b, ור׳ שם כלים שלמים ודיון נרחב בטיפוס ובתפוצתו). קבוצה של כ־20 כלים מסוג זה, מעוטרים במגוון טכניקות עיטור, ובהן ניפוח לדפוס, סרוק וצביטה, נמצאו ברובע היהודי בירושלים (שטח T) ותוארכו לשלהי המאה הי״ג – המאה הט״ו (Brosh 2005:186, 188, Figs. 1: top right; 2; 3: right). שני כלים נמצאו בחורבת בורין במכלול ממלוכי (Gorin-Rosen, forthcoming, Fig. 4:4, 5). שני כלים מסוג זה נמצאו בבית שאן לצד כלי חרס ומטבעות שתוארכו לתקופה הממלוכית (Hadad 2005:61, Pl. 53:1090–1091). טפטפנים נמצאו גם בבירות (Jennings 2004–2005:232–233, Figs. 10.14:1, 3; 10.15: left, ור׳ שם הפניות נוספות). כלים שלמים מוכרים היטב מאוספי זכוכית אסלאמית ומדוחות חפירה אחדים; בשנים האחרונות התגלו כלים רבים מסוג זה במכלולים ממלוכיים בירושלים, ברמלה ובצפת.[3] כמות הכלים מטיפוס זה, מגוון העיטורים וטיב הזכוכית מלמדים שהם יוצרו בבתי מלאכה מקומיים ברחבי הארץ.

4. לוקוס 107, סל 1076. שפה, צוואר וכתף. זכוכית חסרת צבע מכוסה בליה שחורה כסופה ובליה מאכלת. הזכוכית מאיכות נמוכה, מכילה גופיפים שחורים. השפה מעובה מאוד, זקופה ומעוגלת באש. הצוואר צר, דופנו מעובה מאוד והפתח צר מאוד. קוטר השפה: 1 ס״מ.

כלי דמוי ציפור (איור 1:5).— כלים דמויי ציפור עשויים לרוב מזכוכית כהה, ומעוטרים בחוטי זכוכית לבנים, ולעתים גם אדומים. כלים אלו מוכרים בעיקר מאוספים ברחבי העולם; עד כה נמצאו מעטים מאוד בחפירות ארכיאולוגיות מתועדות. מהכלי הנדון נשתמר רק הראש; הוא עשוי מזכוכית סגולה ומעוטר בזכוכית לבנה. לא ברור למה שימשו. לדעת ברוש (2005:48, ור׳ שם הפניות נוספות), הכלים היו סמל למזל טוב, ואילו לדעת קרבוני (Carboni 2001:302–303), שבדק את הממצא בכמה אוספים, היו לכלים אלו שימושים אחדים: כלי ציפור שבתוכם חפץ מרעיש שימשו רעשני משחק; כלים שיש בגבם לולאה שימשו קישוט תלוי; וכלים שבזנב הציפור יש פתח, שימשו כלי קיבול לבשמים או לשמנים, או כלי כוחל לאיפור. הכלי הנדון שבור, ועל כן לא ברור למה שימש.

רוב הכלים דמויי הציפור שנמצאו בחפירות תוארכו לתקופה הממלוכית על סמך המכלול שבו נמצאו, טיב הזכוכית ואופן העיטור. כאמור, עד כה נמצאו מעטים מאוד בחפירות ארכיאולוגיות מתועדות: ברובע היהודי, בשער הפרחים ובשער שכם בירושלים (ברוש 2005:26, טבלה 1: טיפוס ז׳, ור׳ שם ממצא גם ממוזיאון האסלאם בירושלים), ולאחרונה גם במכלולים ממלוכיים שנחפרו ברחבת הכותל ובמחצבת רבדים (כצנלסון תשע״ב: איור 13). ציפורים נמצאו גם בחפירות בפוסטאט, בשכבת פני שטח שתוארכה למאות הי״א–הי״ב (Scanlon and Pinder-Wilson 2001:106, 108, No. 44e, ור׳ שם הפניות נוספות), ובחמה (Riis 1957:62, 66–67, Figs. 181, 203).

כלים דמויי ציפור מצויים במוזיאון ארץ ישראל בתל אביב (ציפר תשנ״ח:118*, מס׳ 53*); במוזיאון הלאומי בדמשק (Al-‘Ush, Joundi and Zouhdi 1976:268, Fig. 157); במוזיאון בנאקי (Clairmont 1977:136–137, Pls. 34:502, 503; 35:502, 503); במוזיאון המטרופוליטן, שם הם תוארכו בטעות לתקופה האסלאמית הקדומה, המאות הז׳–הי׳ (Jenkins 1986:11, Nos. 2, 3); במוזיאון קורנינג (Smith 1957:254–255, No. 512); ובאוסף אל סבאח בכווית (Carboni 2001:302–303, 317, Nos. 79, 3.64 a, b, ור׳ שם דיון והפניות). קרבוני מונה כ־20 כלים מאוספים אחדים, שאותם תיארך למאות הט׳–הי״א/הי״ב, בנימוק שהם ממשיכים את מסורת הכלים הזואומורפיים מהתקופה האסלאמית הקדומה. הוא גם מצטט את דעתו של אלן, שיש לתארכם למאות הי״ב–הי״ד על סמך הממצא מירושלים ומחמה, והעובדה שהם בני זמנם של הכלים המעוטרים בסרוק.

על סמך הממצא שנחשף בשני העשורים האחרונים בארץ, אפשר לומר בוודאות שכלים דמויי ציפור היו חלק מהרפרטואר המקומי בתקופה הממלוכית, והממצא מרמלה מחזק זאת; הכלי נמצא לצד הטפטפן שהוצג לעיל, במכלול ממלוכי שבו נמצא גם נר חרס זעיר (ר׳ ראוכברגר ובושנינו, כרך זה: איור 8:12) ומטבע ברונזה משנת 1341 (ר׳ ראוכברגר ובושנינו, כרך זה: מטבע מס׳ 3).

5. לוקוס 107, סל 1034. ראש ציפור. זכוכית בגוון סגול עם עיטור לבן. הזכוכית מכוסה בליה קשה שחורה וכסופה ובליה מאכלת. הציפור עשויה מזכוכית סגולה. העיניים מזכוכית לבנה, ובמרכזן אישון כהה. המקור המאונקל עשוי מזכוכית

לבנה. על הכתף שרידי עיטור בחוט לבן סרוק. מגוף הציפור שרד רק קטע קטן מאוד, מעוטר.

סיכום

במאמר זה הוצגה קבוצה מיוחדת של חפצי זכוכית שלהם חשיבות כרונולוגית וטיפולוגית. בקבוצה הקדומה קערה מנופחת לדפוס (מס׳ 1) וקערה מעוטרת בבוהק (מס׳ 2), ובקבוצה המאוחרת בקבוק (מס׳ 3), טפטפן (מס׳ 4) וכלי דמוי ציפור (מס׳ 5). ממצא זה, שנמצא בחפירה בשטח קטן מאוד, מעיד על העושר הרב של רמלה בתקופה האסלאמית הקדומה, עת נוסדה ושימשה עיר מרכזית, ובתקופה הממלוכית.

על סמך כלי הזכוכית הרבים שנתגלו בחפירות ברחבי רמלה, נראה שבעיר פעלו מרכזי ייצור שבהם יוצרו מרבית הכלים והחפצים שנמצאו, כולל כלים מעוטרים. עם זאת, אפשר שלא כל הכלים יוצרו שם, למשל כלי הבוהק. אף שטיפוס הכוס/קערה שהוצג לעיל אופייני מאוד לתוצרת המקומית, ייתכן שאינו מקומי, או שעיטורו נעשה בבתי מלאכה מקומיים על ידי אומנים שאינם מקומיים, למשל ממצרים. הממצא מהתקופה הממלוכית שנמצא בכמה חפירות ברמלה (טרם פורסם) דומה מאוד לזה מירושלים. אפשר שהכלים נעשו בבית מלאכה מקומי ברמלה או שהובאו לעיר ממרכזי ייצור אחרים, דוגמת זה ששרידיו נמצאו בירושלים (ברוש 2005: 27, 62–63).

הערות

[1] תודתי לחופר ליאור ראוכברגר שמסר לידי את כלי הזכוכית לפרסום, לציירת כרמן הרש ולצלמת קלרה עמית שהוציאו מהם את המיטב.

[2] על סמך הממצא הרב שנתגלה בשני העשורים האחרונים, יש באפשרותי לקבוע בוודאות רבה שהשימוש בטכניקת העיטור בבוהק היה נפוץ מאוד ברמלה. כלים רבים נמצאו גם בבורות בדיקה, הרחק ממרכז העיר.

[3] רוב הממצא ממכלולים אלו טרם ראה אור. תודתי לחופרים שמסרו לידי את הטיפול בממצא זה. החפירות בירושלים, בשער הפרחים, נוהלו על ידי גדעון אבני, יובל ברוך ושלומית וקסלר־בדולח; ברמלה, על ידי רז קלטר, אמיר גורזלזני ועפר שיאון; ובצפת, בחראת׳ אל־ווטה (השכונה התחתונה; היום שכונת ההגנה), על ידי עדנה עמוס, שם נמצאו כלים רבים מסוג זה.

[4] השבר נמצא בחפירות רחבת הכותל, בהנהלתה של שלומית וקסלר־בדולח; את ממצא הזכוכית תפרסם בריג׳יט אונונה. תודתי לשתיהן על שאפשרו לי לצטט ממצא זה טרם פרסומו.

הפניות

ברוש נ׳ 2001. זכוכית בתקופה האסלאמית. בתוך י׳ ישראלי. **זכוכית עתיקה במוזיאון ישראל, אוסף דובקין ומתנות אחרות** (קטלוג מוזיאון ישראל 264). ירושלים. עמ׳ 343–412.

ברוש נ׳ 2005. **ייצור זכוכית בירושלים בתקופה הממלוכית: כלי זכוכית משובצים**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

גורין־רוזן י׳ תשס״ד. כלי הזכוכית מהחפירה בצרפנד אל־ח׳ארב, נס ציונה. **עתיקות** 46: 59–64.

גורין־רוזן י׳ תשס״ח. כלי זכוכית מהחפירות ברמלה. **קדמוניות** 135: 45–50.

גורין־רוזן י׳ תשע״ב. ממצא הזכוכית. בתוך ר׳ טואג. רמלה, רחוב עמוס. **חדשות ארכיאולוגיות — חדשות וסקרים בישראל** 124 (4.9.2012) http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=2058&mag_id=119 (תאריך גישה 24.12.2012).

כצנלסון נ׳ תשע״ב. ממצא הזכוכית. בתוך ס׳ טליס. רבדים, מחצבה. **חדשות ארכיאולוגיות — חדשות וסקרים בישראל** 124 (19.7.2012). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1998&mag_id=119 (תאריך גישה 24.12.2012).

לרר יעקובסון ג׳ תשנ״ד. זכוכית מצוירת בצבעי בוהק מצור נתן. **ישראל — עם וארץ** ז–ח: 83–90.

ציפר ע׳ תשנ״ח. **יונתי בחגוי הסלע: היונה כמשל**. תל אביב.

ראוכברגר ל׳ ובושנינו א׳. כרך זה. מזרקה ושרידים אחרים מימי הביניים ברמלה.

Brosh N. 2005. Islamic Glass Finds of the Thirteenth to Fifteenth Century from Jerusalem—Preliminary Report. *Annales du 16e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre (London 2003)*. Nottingham. Pp. 186–190.

Carboni S. 2001. *Glass from Islamic Lands: The al-Sabah Collection, Kuwait National Museum*. New York.

Clairmont C.W. 1977. *Benaki Museum: Catalogue of Ancient and Islamic Glass*. Athens.

Gorin-Rosen Y. 2009. The Glass Vessels from Installation 114. In R. Kletter. Ramla, Ha-Palmach Street. *HA–ESI* 121 (July 29). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail_eng.asp?id=1168&mag_id=115 (accessed April 20, 2010).

Gorin-Rosen Y. 2010. The Islamic Glass Vessels. In O. Gutfeld. *Ramla: Final Report on the Excavations North of the White Mosque* (Qedem 51). Jerusalem. Pp. 213–264.

Gorin-Rosen Y. Forthcoming. Glass Vessels from Three Excavation Seasons at Ḥorbat Burin in the Eastern Sharon. *'Atiqot*.

Gorin-Rosen Y. and Katsnelson N. 2005. Glass Finds from the Salvage Excavation at Ramla. *'Atiqot* 49:101–114.

Hadad S. 2005. *Islamic Glass Vessels from the Hebrew University Excavations at Bet Shean* (Qedem Reports 8). Jerusalem.

Jackson-Tal R.E. 2008. Glass Vessels. In O. Tal and I. Taxel. *Ramla (South): An Early Islamic Industrial Site and Remains of Previous Periods* (Salvage Excavation Reports 5). Tel Aviv. Pp. 166–184.

Jenkins M. 1986. *Islamic Glass: A Brief History* (The Metropolitan Museum of Art). New York.

Jennings S. 2004–2005. *Vessel Glass from Beirut, BEY 006, 007 and 045* (*Berytus* 48–49). Beirut.

Kröger J. 1995. *Nishapur: Glass of the Early Islamic Period*. New York.

Lester A. 2004. The Glass. In D. Stacey. *Excavations at Tiberias, 1973–1974: The Early Islamic Periods* (IAA Reports 21). Jerusalem. Pp. 167–220.

Pollak R. 2003. Early Islamic Glass from Caesarea: A Chronological and Typological Study. *Annales du 15e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre (New York-Corning 2001)*. Nottingham. Pp. 165–170.

Pollak R. 2007. Excavations in Marcus Street, Ramla: The Glass Vessels. *Contract Archaeology Reports* II:100–133.

Riis P.J. 1957. Les verreries. In P.J. Riis and V. Poulsen. *Hama, fouilles et recherches de la Fondation Carlsberg 1931–1938* IV, 2: *Les verreries et poteries médiévales*. Copenhagen. Pp. 30–116.

Scanlon G.T. and Pinder-Wilson R. 2001. *Fustat Glass of the Early Islamic Period: Finds Excavated by the American Research Center in Egypt 1964–1980*. London.

Shindo Y. 2005. Islamic Lustre-Stained Glass from Raya between the Ninth and Tenth Centuries. *Annales du 16e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre (London 2003)*. Nottingham. Pp. 174–177.

Smith R.W. 1957. *Glass from the Ancient World: The Ray Winfield Smith Collection*. Corning.

Al-'Ush A.F., Joundi A. and Zouhdi B. 1976. *Catalogue Musée National de Damas*. Damascus.

GLASS FINDS FROM THE ABBASID AND MAMLUK PERIODS AT RAMLA

YAEL GORIN-ROSEN
(PP. 71*–76*)

The glass finds from the excavations at Ramla (see Rauchberger and Bouchenino, this volume) are remarkable, and include pieces of particular interest that are typologically and chronologically important. Out of 30 fragments found, 20 have been identified and 5 of these are described here: 2 from the Abbasid period and 3 from the Mamluk period. In addition to these objects, a few fragments of vessels and artifacts were found (not illustrated) that are characteristic of the eighth-century CE assemblages that began to appear during the Umayyad period and continued into the Abbasid period; these may testify to early activity at the site, in the first half of the eighth century. Three of the early pieces were found together (L107, B1056): a beaker/bowl with a thickened, rounded rim; a fragment of an oil lamp with a hollow, conical stem, of a kind that was very common during the Byzantine period and continued into the Umayyad period; and a small fragment from the edge of a unique horseshoe-shaped object, made of bluish green glass—the poor quality of the glass may indicate a provenance in the local glass industry. So far, such horseshoe-shaped objects have only been found at Ramla, with intact pieces belonging to collections such as the Eliahu Dobkin collection at the Israel Museum, and three pieces in the Corning Museum of Glass.

The assemblage dated to the Abbasid period contains a fragment of a mold-blown bowl (No. 1) and a small rim-fragment of a bowl decorated with luster painting (No. 2). The assemblage dated to the Mamluk period includes a bottle (No. 3), an "Omom" sprinkler (No. 4) and a bird-shaped object (No. 5). These finds, discovered within a very small excavation area, testify to the substantial wealth of Ramla during the Early Islamic period, when the city was founded and served as a major center, and in the Mamluk period.

Based on the many glass objects found at excavations in different parts of Ramla, it appears that most of the vessels and objects found were manufactured in production centers operating in the city, including decorated objects. However, it is possible that not all of the objects were produced there, for example, the luster-decorated bowl. Although the type of beaker/bowl described above is very characteristic of the local produce, it may not be local, or it was possibly decorated locally by non-local craftsmen, who may have come from Egypt, for example. The Mamluk-period finds discovered at several sites in Ramla (and as yet mostly unpublished) are very similar to finds from Jerusalem. The objects may have been made in a local workshop in Ramla, or imported to the city from other production centers, such as one whose traces have been found in Jerusalem.

CAPTION TO ILLUSTRATION

Fig. 1. Glass objects from the Abbasid (1, 2) and Mamluk (3–5) periods.